

Indhold:

1.	Indledning	
2.	Kærligheden - en trang	s. 1.
3.	Kristen kærlighed	s. 3.
3.1.	Pligten til at elske	s. 5.
3.1.1.	Pligten mod Gud	s. 5.
3.1.2.	Pligten mod sig selv som forudsætning for pligten mod næsten	s. 6.
3.1.3.	Pligten mod næsten	s. 7.
3.2.	Kristen kærlighed - evig kærlighed	s. 7.
3.3.	Kærlighed er lovens fylde	s. 11.
3.4.	Gud som mellembestemmelsen i den kristne kærlighed	s. 12.
3.5.	Konklusion	s. 13.
4.	Den menneskelige forkærlighed	s. 14.
4.1.	Karakteristik af den menneskelige forkærlighed	s. 15.
4.2.	Den menneskelige forkærlighed som lovens fylde	s. 15.
4.3.	Forkærlighed = selvforkærlighed	s. 16.
4.4.	Konklusion: Den kristne kærlighed contra den menneskelige forkærlighed	s. 19.
5.	Arviser kristendommen elskov og venskab?	s. 21.
6.	Noter	s. 23.
7.	Litteraturliste	s. 24.

Emneordene i etik.

Vejleder:
Professor, teol. dr.
Urban Forell

Kristen kærlighed contra menneskelig forkærlighed
i Søren Kierkegaards "Kjerlighedens Gjerninger".

Udarbejdet af:
Stud. theol.
Niels Iver Juul

1. Indledning.

"Kjerlighedens Gjerninger" udkom i 1847. Den skal iflg. Kierkegaard henregnes til "den blot religiøse Produktivitet". Bogen er udgivet i Kierkegaards eget navn, hvilket indicerer, at de tanker, der fremsættes her, ønsker Kierkegaard at stå inde for med hele sin person. Han er selv underkastet dens synspunkter, som da heller ikke er opkommet i hans eget hjerte, men grunder i Jesu forkyndelse. Skriftets indhold betegnes på titelbladet som "Nogle christelige Overveielser". Meddelelsesmetoden, der benyttes er "Talers Form". Bogen henvender sig til "Hiin Enkelte", hvilket mennesket kort sagt bliver ved at forholde sig til det evige i sokratisk forstand eller ved gudsforholdet mennekeligt forstået.¹

For at få et overblik over bogens intention og indhold vil vi kort behandle forordet og den bøn, der indleder bogen. I forordet siger Kierkegaard: "Hiin Enkelte, overveier først med sig selv, om han vil læse eller han ikke vil læse" talerne.² Årsagen til, at han skal gøre sig disse overvejelser, er, at når "Hiin Enkelte", som alle andre, "i Grunden" forstår "det Høieste", så er han på forhånd lige som indforstået og ved, at et andet menneske, i dette tilfælde bogens forfatter, ikke kan tilføre ham nogen ny viden, som hidtil har været utilgængelig for ham.

Kristendommen - i vor sammenhæng de "Kjerlighedens Gjerninger", som er dens frugt og kendetegn - kan kun drøftes af ligemænd. Denne lighed må dels ytre sig i et fællesskab om udgangspunktet, nemlig at de tror kærligheden og forstår, at den må leves. For "Det Lige kjendes kun af det Lige; kun Den, der bliver i Kjerlighed, kan kjende Kjerligheden, ligesom hans Kjerlighed er til at kjende".³ Dels må enhver af dem som kristen optugte sig selv i at "forstaae Alt anderledes end den Ikke-Christne".⁴ Det må de, for at dialogen kan blive indenfor kristendommens kategori, hvilken er kærligheden. Vi kan allerede nu konkludere, at bogen ikke var tænkt som et debatoplæg, men som en opbyggelig bog, der er rettet til "Hiin Enkelte".

I bønnen, der følger efter forordet, tales om betingelsen for at gøre kærlighedens gerninger ved at henvise til kærlighedens kilde. Bønnen følger i struktur treenheds dogmet, hvis indhold bestemmes som den evige kærlighed. Bønnen søger i komprimeret form at omspænde hele den kristne dogmatiks indhold, ligesom den samtidig siger noget grundlæggende om kærligheden. Gud er kærlighed og al kærligheds oprindelse såvel i himlen som på jorden. Derfor kan der ikke tales ret om kærlighed i "den Kjerlige" uden i forbindelse med Gud, da "den Kjerlige" kun

er det, han er, ved at være i Gud. Guds kærlighed, og dermed hvad kærligheden efter sit væsen er, blev åbenbaret af Sønnen, som Gud "Intet sparede, men gav Alt hen i Kjerlighed", således gav Sønnen sig selv hen. Kærlighedens nerve er netop hengivelse. Sønnens kærlige selvhengivelse vil modtages som frelserens og forsonerens. Nu følger der noget grundlæggende for Kierkegaard. Der er, at uden frelse og forsoning ved Sønnen kan kærligheden ikke være i "den Kjerlige", da "den Kjerlige" kun er kærlig ved at være i Gud. Af den grund rummer bønnen en påkaldelse. Påkaldelsens genstand er kærlighedens Ånd, idet det er Ånden, der minder om Sønnens offer som kærlighedens åbenbarelse, ligesom det løfte er knyttet til Ånden, at den aldrig er uden "Vidnesbyrd", hvor den påkaldes. Det vidnesbyrd, som Ånden vil udvirke i den troende ved at gøre Kristi offer nutidigt for ham, er, at han skal elske Gud, som han selv er elsket og elske sin næste som sig selv. Med den kærlighed, hvori den enkelte troende elsker Gud, fordi han har sit liv ud af hans kærlighed, skal han elske næsten. Forudsætningen og betingelsen for at øve kærlighedens gerninger er den indenbyrdes kærlighed mellem Gud og den enkelte, således som den bliver virkelighed i bønnen om frelse og forsoning i Kristus.⁵

Vi kan klart udlede af denne bøn, at det egentligt etiske (kærlighedens gerninger) ikke kan skilles fra det dogmatiske (frelsen og forsoningen i Kristus), uden at det etiske fremtræder som en menneskelig lov for kærlighed (den skikkelse som det naturlige menneske selv vil give kærligheden).⁶

Til sidst indrømmer den bedende i bønnen, at fordi "den Kjerlige" bestandig kun er, hvad han er, ved at være i Gud, er kærlighedens gerninger kendetegnet ved, at de gøres i oprigtig selvfornægtelse, af kærlighedens trang til hengivelse, "og just derfor uden fortjenstlighedens Fordring". Den må ikke skele efter løn blandt mennesker og ikke spørge om løn hos Gud. Gør den alligevel det, falder den straks ind under lovens gerninger og lovens lige for lige. Tværtimod tilhører mennesket i kærlighedens gerning ganske Gud. Selvfornægtelsen er det offer, der kræves, men i fornægtelsen af sit selv er mennesket ophøjet over enhver gengældelse her som hisset. Hvis motivet for handling blot på den mindste måde var inficeret af tanken på gengældelse eller løn, var selvfornægtelsens position i dens radikalitet umuliggjort og kærlighedens trang konverteret til fortjenstlighedens fordring, hvormed det etiske i kristelig forstand er prisgivet.⁷ Derfor kan Kierkegaard i den tale, der er bygget op over Rom. 13, 10 "Kjerlighed er Lovens Fylde", frembringe flg. sætning: "medens den sande Opofrelse kun har eet eneste Tilhold:

Selskab".¹² Derfor er det iflg. Kierkegaard muligt på rent humanitært eller alment menneskeligt vilkår at nå til en erkendelse af kærligheden som en bestemmelse af menneskelivet, idet trangen til at vise og til at modtage kærlighed er et fællesmenneskeligt grundvilkår. Kristendommen bekræfter den samme erkendelse, men forstår og henfører denne til Skaberens første tanke med mennesket.¹³ Kærlighedens trang er så dybt grundet i menneskets væsen og så væsentligt tilhører den det at være menneske, at selv Kristus menneskeligt følte denne trang til at elske og blive elsket, hvilket bl.a. udtrykkes i den episode, hvor han tre gange spurgte Peter om hans kærlighed til ham - ovenikøbet sammenlignet med disciplenerne.¹⁴ Kærligheden er iflg. Kierkegaard en primær livsytring, der hører ethvert menneskeliv til.

Kærligheden er ikke noget mennesket selv frembringer af intet, hverken i sig selv eller andre. Kærligheden er en medgift, Gud har skænket ethvert menneske, eller som Kierkegaard også kan udtrykke det, som Gud har nedlagt i ethvert menneske.¹⁵ Derfor er kærligheden noget, der kan forudsættes at være "i Grunden" hos mennesket, da den er Guds gave til alle. Det ene menneske kan derfor kun aktualisere den hos et andet menneske ved at opelske den.¹⁶ Her er vi iflg. Nordentoft ved noget centralt, idet han mener, at kærlighedens tilstedeværelse som Gudgiven medgift er selve grundtanken i Kierkegaards antropologi, udvundet på grundlag af skabelsestanken.¹⁷ Kierkegaard uddyber yderligere denne tanke i første tale i "Anden Følge": "Kjerlighed opbygger". En naturlig konsekvens af denne tankegang er, at det således ikke er den kærlige, der nedlægger kærligheden i et andet menneskes hjerte. Hvis det var det, ville det betyde et overmenneskeligt forhold menneske og menneske imellem.¹⁸ Det ville enten få den konsekvens, at det stod i det ene menneskes magt at plante kærlighed i det andet, eller det ville betyde, at det ene menneske havde magt til at udrydde kærligheden som grundvold i det andet menneske. I det første tilfælde ville mennesket indtage Skaberens plads. I det andet ville det være det samme som at tiltro sig Skaberens magt til at gøre skabelsen til intet.¹⁹

Kærligheden er Guds gave. Derfor er den i en vis forstand unddraget menneskets herredømme. Kærligheden er iflg. Kierkegaard ikke bundet til et menneskes individuelle historie, begyndende fra kærligheden blev aktiveret i ham og sluttende ved hans død. Den er evig og bæres derfor af evighedens kontinuitet. Kierkegaard siger: "hiin evige Kjerligheds-Historie er begyndt langt tidligere; den begyndte med Din Begyndelse, da Du blev til af Intet, og saasandt Du ikke bliver til Intet, saasandt ender den ikke ved en Grav".²⁰

Gud, saa er den dog igjen som forladt af Gud, thi den forstaaer for Gud, at den blot ingen Fortjeneste har".⁸

Bønnen og afslutningen på "Anden Følge" udgør ikke bare formelt bogens ramme, men de fastlægger også det saglige perspektiv, hvori hele indholdet skal ses. Ligeledes er frelsen og forsoningen i Kristus overalt underforstået og ledsager hver eneste udredning. Men det er jo også naturligt, idet skriftet består af kristelige overvejelser.

Vi kan sammen med Paul Müller slå fast, at "Kierkegaards centrale anliggende er med udgangspunkt i kristendommens myndige "du skal" at gennemføre en radikal humanisering af kærligheden. Det sker ved at vise, i hvilken position mennesket må indse, at det skal være stillet, dels for at kærlighedens radikale humanitet kan komme til syne som virkeliggørelsen af det faktum, der er "i Grunden" - og derfor menneskets oprindelige mulighed - (fortrinsvis temaet i Første Følge), dels for at kærlighedsbudet kan blive opfyldt og i denne opfyldelse være glemt som lov og fordring (fortrinsvis temaet i Anden Følge)".⁹

I denne opgave vil vi beskrive og analysere Kierkegaards udlægning af den kristne kærlighed. For at belyse, hvad kristen kærlighed er, giver han en indgående skildring af den menneskelige forkærlighed. Derfor vil vi også give en skildring af denne. Allerede nu skal der gøres opmærksom på, at Kierkegaard egentlig ikke diskuterer human contra kristen kærlighed. Denne debat har han ligesom lagt bag sig, simpelthen fordi kærligheden, når dens opgave er at blive virkeliggjort i dette liv på jorden, har at påvise det ægte humane og blotlægge betingelsen for dets fuldbyrdelse.¹⁰ Alligevel vover vi at sætte den kristne kærlighed op mod den menneskelige forkærlighed, idet vi herudfra håber at kunne give en klar beskrivelse af Kierkegaards kærlighedsbegreb. I opgaven vil vi mest beskæftige os med indholdet af "Første Følge", der er den teoretiske del, hvorimod "Anden Følge" er mere praktisk.

2. Kærligheden - en trang.

I den næstsidste tale i "Første Følge", der bærer overskriften: "Vor Pligt til at elske de Mennesker, vi see", indleder Kierkegaard med følgende udbrud: "Hvor dybt er dog Kjerlighedens Trang grundet i Menneskets Væsen!"¹¹ Kierkegaard mener, at denne kærlighedens trang fra begyndelsen er bestemt af et i mennesket iboende behov for selskab. Det begrundes af ham ud fra Gen. 2,18, hvor Gud siger: "Det er ikke godt for mennesket at være ene". Derfor blev kvinden taget af mandens side og givet ham til selskab. Det ligger altså i selve skabelsesordningen, der udgør vilkårene for menneskets eksistens, at enhver - på trods af periodisk længsel efter ensomhed - må "forstaae sig selv i at længes efter

Kærligheden er evig og står udenfor menneskets magtområde. Den forbinder to uensartede størrelser: Det timelige og det evige.²¹ Derfor kan den gøres til genstand for tro. Den kan ikke ses med det sanselige øje, ligesom dens ytringer ikke er konstaterbare med sanselige midler. D.v.s., at ytringen som fænomen er konstaterbar, men ikke dette forhold, at ytringen er en ytring af kærlighed. Kærligheden er en forudsætning, der går ud over den enkeltes bevidsthed og har sit udspring i det skjulte i menneskets uudforskede indre. Derfor mener Kierkegaard: "saaledes er det Kjerlighedens Ønske og Bøn, at dens forborgne Udspring og dens skjulte Liv i det Inderste maa forblive en Hemmelighed",²² som alene troen kan omfatte. Denne tro er en tro på den hele tilværelses indretning.

I bogens første kapitel opfordrer Kierkegaard ikke bare den kristne til at tro på kærligheden, men han formaner alle og enhver til det. D.v.s., at han formaner det naturlige menneske, som ikke vil bedrages eller bedrage sig selv, til at tro på kærligheden.²³ I denne humane og almenmenneskelige tro griber det naturlige menneske om kærlighedens gådefulde oprindelse. "Kjerlighedens skjulte Liv er i det Inderste, uudgrundeligt, og da igjen i et uudgrundeligt Sammenhæng med hele Tilværelsen", ja, menneskets kærlighed grunder sig iflg. Kierkegaard endnu dybere, nemlig i Guds kærlighed.²⁴ Denne tro, som det naturlige menneske kan have, giver den samme forståelse, som set udfra det kristne synspunkt er selve skabelsens hensigt, at tilværelsen efter sit væsen er indrettet på kærligheden.

Kærligheden kan ikke, som vi ovenfor fastslog ses eller konstateres med sanserne, "saaledes er den heller ei ubetinget og ligefrem til at kjende på nogen dens Yttring som saadan".²⁵ D.v.s. intet kan i ord eller gerning bevise kærligheden. Man kan sige det på følgende måde: At handlingen H udspringer af kærlighed (ægte kristen), det er ikke konstaterbart. Det eneste, vi kan konstatere, er selve handlingen. Vi kan hverken bevise kærlighedens tilstedeværelse eller dens udeblivelse. Kunne vi det, ville dens skjulthed være ophævet, og det ville være muligt at skelne mellem kærlighed og ukærlighed ved hjælp af rent ydre kriterier. Betingelsen for at kende kærligheden er kærligheden selv, d.v.s. troen på kærligheden, der forudsætter den som værende til stede "i Grunden".²⁶

3. Kristen kærlighed.

Indholdet af kristendommens glade budskab bestemmer Kierkegaard kort som menneskets slægtskab med Gud. Derfor er kristendommens opgave menneskets lighed med Gud. "Men Gud er Kjerlighed, derfor kunne vi

kun ligne Gud i at elske, som vi også kun, efter en Apostels Ord, kunne være "Guds Medarbejdere i - Kjerlighed".²⁷ Hos Gud er der ingen forkærlighed. Kun når man elsker næsten qua næste ligner man Gud.

Gennem det dobbelte kærlighedsbud (Matt. 22, 37-39), hvorpå hele Guds lov hviler, læres kærligheden at kende. Loven virkeliggør ikke kærligheden, men den skildrer den position mennesket må være stillet i for at kærlighedens humanitet kan komme til syne som hver enkelts oprindelige mulighed.²⁸ Kærlighedsbudets "du skal elske" er kendetegnet på den kristne kærlighed og er dens ejendommelighed, idet den indeholder "denne tilsyneladende Modsigelse: at det at elske er Pligt".²⁹

3.1. Pligten til at elske.

3.1.1. Pligten mod Gud.

Gud er den eneste mennesket kan elske højere end sig selv. Derfor hedder det: "Du skal elske Herren din Gud af hele dit hjerte, af hele din sjæl og af hele dit sind". Mennesket skal iflg. Kierkegaard elske Gud "ubetinget lydende og elske ham tilbedende".³⁰ Det er ugudeligt at elske et andet menneske eller sig selv således eller at vove at tillade et menneske at elske sig således.³¹ Kierkegaard eksemplificerer pligten til lydighed ved en analogi til menneskelivet. Hvis en ven eller en elsket beder en om noget, som man har tænkt på ville være til skade for ham, da skal man bære et ansvar, hvis man elsker ved at adlyde i stedet for at elske ved at nægte ønskets opfyldelse. I forholdet til Gud forholder det sig anderledes. Ham skal man elske i ubetinget lydighed, selvom det, han fordrer af en, kan forekomme en at være til egen skade eller til skade for hans sag. Årsagen til denne ubetingede lydighed er: 1. At Guds visdom er uden sammenligningens forhold til mennesket. 2. At Guds styrelse er uden ansvarets forpligtelse i forhold til menneskets klogskab. Det eneste mennesket kan gøre i forholdet til Gud er at lyde.³² Denne myndighed, som udgår fra Gud, var slet ikke kendt indenfor hedenskabet og blev til forargelse for det naturlige menneske. Herom siger Kierkegaard: "Hvilket Mod hører der dog ikke til for første Gang at sige "Du skal elske", eller rettere, hvilken guddommelig Myndighed for med Ordet at vende op og ned paa det naturlige Menneskes Forestillinger og Begreber! Thi der, hvor det menneskelige Sprog standser og Modet svigter, ved Grændsen, der bryder Aabenbaringen frem med guddommelig Oprindelse og forkynnder, hvad der ikke i Dybsindighedens eller den menneskelige Sammenlignings Forstand er vanskeligt at forstaae, men hvad der dog ikke opkom i noget Menneskes Hjerte".³³ Fordi Kierkegaard gjorde denne afgørende forskel mellem det etiske, som findes indenfor immanensen, og det, som kommer som en befaling fra transcen-

densen, kunne han i skriftet adskille de rent verdslige og humane former for mædmenneskelige relationer fra den kristne kærlighed og dens myndige "du skal".³⁴ Her er det netop pligten til at elske Gud, der er den afgørende forskel.

3.1.2. Pligten mod sig selv som forudsætning for pligten mod næsten.

Kærlighedsbudet nævner ikke blot kærlighedens pligt mod et andet menneske, men også mod en selv. Kierkegaard fremhæver straks og eftertrykkeligt budets personligt etiske side. Det personligt etiske bliver dermed betingelsen for det etiske forhold til det andet menneske, d.v. s. næstekærligheden.³⁵ Det er grunden til, at vi behandler pligten til at elske sig selv før pligten til at elske næsten. Denne forståelse kommer klart til udtryk i følgende citat: "Budet lød saaledes "Du skal elske Din Næste som Dig selv", men når Budet forstaaes retteligen, siger det tillige det Omvendte: Du skal elske Dig selv paa den rette Maade. Dersom Nogen derfor ikke af Christendommen vil lære at elske sig selv paa den rette Maade, kan han heller ikke elske Næsten; han kan saa maaske som det hedder "i Liv og Død" - holde sammen med et andet eller flere andre Mennesker, men dette er ingenlunde at elske Næsten. At elske sig selv paa den rette Maade og at elske Næsten svare ganske til hinanden, er i Grunde Eet og det Samme".³⁶ Kierkegaard illustrerer dette forhold udfra beretningen om den barmhjertige samaritan. Han siger, at Kristus i denne beretning ikke taler om at kende næsten, men om det selv at blive næsten, at bevise sig at være næsten, ligesom samaritane- ren beviste det ved sin barmhjertighed. Ved denne beviste han ikke, at den overfaldne var hans næste, men derimod, at han var den overfaldnes næste.³⁸ Vi kan konkludere, at det altid er dette bestemte enkelte menneske, som tillaes med budets "du skal". Når mennesket adlyder budet, bliver det selv næsten overfor det andet menneske. Tyngdepunktet i budets henvendelse til et menneske ligger altså altid hos den tiltalte, som først må blive næsten for at kunne øve næstekærlighed overfor andre. Næstekærlighed forudsætter altid menneskets selvopgør overfor Gud.³⁹ Det er etikens religiøse og personlige aspekter, der står i centrum i Kierkegaards behandling af kærlighedsbudet. Først derefter udledes kærligheden til det andet menneske i kristelig forstand.

3.1.3. Pligten mod næsten.

Ordet næste er iflg. Kierkegaard dannet af nærmeste. Deraf udleder han, at næsten er den, der er nærmere end alle andre. Næsten er ikke nærmere end en selv, men han skal være ligeså nær. Begrebet næste

er egentlig en fordobbelte af selvet. Det kan det selviske ikke tåle. Budets ord "som dig selv" er denne fordobbelte.⁴⁰

Forholdet til næsten indtager en dominerende plads i Kierkegaards fremstilling af kærligheden. Ligesom kærligheden til Gud og en selv er underlagt kærlighedsbudets "Du skal", er kærligheden til næsten det også. Guds lov gør kærligheden til næsten til en ubetinget pligt overfor ethvert menneske. "Det er nemlig den christelige Kjerlighed, der opdagter og veed, at Næsten er til, og, hvilket da er det samme, at Enhver er det. Dersom det ikke var Pligt at elske, saa var det Begreb Næsten heller ikke til; men kun naar man elsker Næsten, kun da er det Selviske i Forkjerligheden udryddet, og det Eviges Ligelighed bevaret".⁴¹ Forkærligheden er tilintetgjort som loven for kærlighed. Derfor er næsten rent åndeligt bestemt: Enhver er næsten.⁴² Det skal dog bemærkes, at forkærligheden i elskovs relationer kan eksistere så at sige side om side med den kristne kærlighed, hvis den underordnes denne.⁴³ Dette forhold vil vi uddybe nærmere i opgavens sidste afsnit.

Vi vil nu gøre rede for Kierkegaards bestemmelse af, hvem næsten er. Han betegner næstekærlighedens opgave, som den sædelige opgave, der igen er alle opgavers oprindelse. Det kristelige er det sande sædelige.⁴⁴ Det kristelige har opgaven med sig. Det betyder forkortede overvejelser, fjernelse af midlertidig venten og fritagelse fra tidsspilde. Kierkegaard forklarer, hvem næsten er, på følgende måde. Der føres i verden megen strid om, hvad der skal kaldes det højeste, og folk gør sig store anstrengelser for at finde det. Her lærer kristendommen den korteste vej til det højeste: "Luk din Dør og bed til Gud - thi Gud er dog vel det Højeste". På samme måde kan et menneske gå ud i verden og lede længe, måske endda forgæves, for at finde vennen eller den elskede. "Men Christendommen forskylder aldrig at lade et Menneske gaee, end ikke eet eneste Skridt, forgjæves; thi den Dør, Du lukkede for at bede til Gud, naar Du lukker den op og gaee ud, saa er det første Menneske, Du møder, Næsten, som Du skal elske".⁴⁵ Det gælder om at blive et andet menneskes næste og elske ham uden hensyn til hans kvalifikationer, udseende eller til, om han øver næstekærlighed mod en selv. iflg. Kierkegaard er det ikke noget problem at finde næsten, hvis man blot selv vil anerkende sin pligt, så er næsten let at finde.⁴⁶ Han er i ethvert menneske, vi møder, og der skal vi se ham.⁴⁷ Kierkegaard går så langt som til at sige: "Om et Menneske levede paa en øde Øe, dersom han dannede sit Sind efter Budet, saa vilde han, ved at forsøge Selvkjerligheden kunne siges at elske Næsten. Vel er "Næsten" i sig en Mangfoldighed, thi "Næsten" betyder "alle Mennesker", og dog er i en anden

klarest til udtryk, når han i sin tale om næstekærlighed fremhæver "det Eviges Ligelighed",⁵⁸ hvilket netop betyder, at alle mennesker har lige adgang til det evige. Iflg. Kierkegaard er dette den eneste sande lighed, der findes blandt mennesker.⁵⁹ Det er den, der hæver næstekærligheden over selvkærligheden og forkærligheden. Derfor er det også umenneskeligt og ukristeligt at fragå slægtskabet med alle mennesker.⁶⁰

En konsekvens af den sande lighed, der jo grunder sig i ligheden overfor Gud, er, at Kierkegaard kan sige: "Kun i Kjerlighed til Næsten er det Selv, som elsker, reent aandeligt bestemt som Aand, og Næsten er en reent aandelig Bestemmelse".⁶¹ Her er en klar udtalelse om, at ikke blot det selv, der elsker, men også genstanden for næstekærligheden bliver åndeligt bestemt. Der er altså tale om et dybere åndeligt forhold mellem mennesker.⁶² Næstekærligheden kan derfor med rette betegnes som åndens kærlighed.

Kristendommen tager sit udgangspunkt i åndens lære om, hvad kærlighed er. Derfor begynder dens bestemmelse af kærligheden enten med Gud eller næsten, da man jo for i kærlighed at finde næsten må gå ud fra Gud, ligesom man i kærlighed til næsten må finde Gud. "Fra denne Grund-Betragtning bemægtiger Christendommen sig nu enhver Yttring af Kjerlighed, og er nidkjer paa sig selv".⁶³ Mennesket skal begynde med at elske det usynlige, som er Gud. Det skal han, for at lære, hvad det er at elske. Der skal gøres brug af kærligheden. Den skal anvendes⁶⁴ - ikke til at elske det usynlige, men derimod den broder, vi ser i virkelighedens verden. Virkelighed og sandhed vinder pligten til at elske kun "ved at finde og forblive i Virkelighedens Verden, som den En anviste Opgave".⁶⁵ Gud fordrer ganske vist alt, men han er for ophøjet til ligefrem at kunne tage imod et menneskes kærlighed. "Gud er ikke saaledes Part i Tilværelsen, at han forlanger sin Deel for sig". Gud fordrer alt, men idet vi bringer det, får vi straks påtegning på, hvorhen det skal bruges.⁶⁶ Sagt på en anden måde er det sådan, at den kærlighed, Gud fordrer, fordrer han øvet mod næsten, ligemeget i hvilken relation man står til ham, fordi den kristne ånds-kærlighed skal ligge til grund for og være til stede i enhver yttring af kærligheden.⁶⁷

Kærligheden til Gud, sig selv og næsten er grundpillerne i den kristne kærlighed. Følgen af kærlighed til Gud og sig selv er, at man elsker næsten. Kærlighed er ikke kun noget, man skal udøve, når man har lyst. Nej, mennesket har pligt til at elske. Følgende udtalelse af Kierkegaard rammer synet på næstekærligheden godt: "Enhver har derfor først og fremmest (istedenfor at spørge, hvilken Stilling der er ham bekvæmlest), at stille sig selv paa det Punkt, hvor Styrelsen kan bruge ham,

Forstand eet Menneske nok for at Du kan indøve Loven".⁴⁸

Næstebegrebet er en åndelig bestemmelse af ethvert menneske. Heri er den fundamentale lighed mellem alle mennesker sat, som er betingelsen for næstekærligheden.⁴⁹ "Næsten er ethvert Menneske; thi ved Forskjelligheden er han ikke Din Næste, ei heller ved Ligheden med Dig indenfor Forskjelligheden fra andre Mennesker. Ved Ligheden med Dig for Gud er han Din Næste, men denne Lighed har ubetinget ethvert Menneske og har den ubetinget".⁵⁰ Kierkegaard lægger stor vægt på at forklare, at det at elske næsten ikke er at elske den, der er fornemmere end en selv, fordi han er fornemmere. Det kan let være forkærlighed eller selvkærlighed. Det er heller ikke at elske en, der er ringere. Det kan let være forkærlighedens nedladdenhed og selvkærlighed. Det at elske næsten er ligelighed.⁵¹ Det er det, fordi alle mennesket er lige meget værd overfor Gud, og alle har det eviges mulighed. Konsekvensen heraf er, at loven for kærlighed til næsten kan formuleres som: Den evige ligelighed i at elske.⁵² Denne ligelighed er ikke at gøre forskel. Evig ligelighed er ubetinget ikke at gøre den mindste forskel. Næstekærlighed er ikke at søge at forandre et andet menneskes identitet og væremåde, og dermed omdanne næsten til at ligne en selv. Det ville være selvkærlighed. Kierkegaard siger, at den velmenende verdslighed fryder sig, når det lykkes for den at gøre de timelige vilkår lige for flere og flere. "Christendommen derimod er ved Hjælp af Evighedens Genvei strax ved Maalet: den lader alle Forskjellighederne bestaae, men lærer Evighedens Ligelighed. Den lærer, at enhver skal opløfte sig over den jordiske forskjellighed".⁵³ Kærlighed til næsten er derfor kærlighed mellem to evigt hver for sig som ånd bestemte væsener. "Kjerlighed til Næsten er Aandens Kjerlighed, men to Aander kunne aldrig blive til eet Selv i selvsk Forstand".⁵⁴ Det betyder dog ikke, at kærligheden til næsten altid må være gensidig. Kierkegaard siger: "Men den christelige Kjerligheds Inderlighed er villig, til Løn for sin Kjerlighed at være hadet af den Elskede (Gjenstanden). Dette viser, at denne Inderlighed er et reent Guds-Forhold, den har ingen Løn, end ikke den at være elsket: saaledes tilhører den ganske Gud, eller Mennesket i den ganske Gud".⁵⁵ Vi kan konkludere, at kristendommen lærer mennesket den evige ligelighed i at elske næsten, idet Guds lov gør alle ubetinget lige og fordrer ubetinget ligelighed i at elske.⁵⁶ Kærlighedsbudets dybeste begrundelse må iflg. Kierkegaard være, at Gud i hvert menneskes hjerte har indlagt det evige.⁵⁷ Ved budet stadfæstes hvert enkelt menneskes betydning som et evigt væsen af Gud. Dermed bliver også dets åndelige bestemmelse særligt betonet. Kierkegaard udtaler sig mange steder herom på forskellig vis. Det kommer

get frelst fra fortvivlelse".⁷⁴

Vi kan konkludere, at kun når kærligheden undergår evighedens forandring og bliver pligt, da er den evig, uafhængig, uforanderlig og fritaget fra fortvivlelse. Så er den hævet over almindelig forkærlighed og har fået en hel ny evig dimension.

3.3. Kærlighed er lovens fylde.

Loven kan ikke virkeliggøre kærligheden. Derfor vikler kristendommen sig ind i en tilsyneladende modsigelse, når den hævder, at det at elske er pligt. Men denne modsigelse kan karakteriseres som tilsyneladende, idet det er ganske enkelt, hvad det skal til for at løse den. Løsningen er kærlighed. Kærligheden kan dybest set ikke være pligt, uden at dens ytringer falder ind under lovens gerninger. Sålænge mennesket står under lovens fordring, er det ikke, hvad loven kræver. D.v.s., dets væsen er ikke ud af kærlighed, men formes med henblik på kærlighed gennem pligten.⁷⁵ Først i pligtens fulkommengørelse eller i lovens fylde er kærligheden "heel og samlet tilstede i hver dens Ytring; og dog er den idel Handlen".⁷⁶ Det er først i denne paradoksale samtidighed, at kærligheden er fuldkommen til.

Kierkegaard siger: "Christendommen taler om at være den Fuldkomne, der grændseløst elsker det Menneske han seer".⁷⁷ Dette tales der egentlig ikke om i kærlighedsbudets forpligtelse af den enkelte til at elske næsten, men derimod i Kristus. Kristi kærlighed kendes på, at den er grændseløs og uforanderlig, således som den viste sig i sin uforandethed på trods af Peters tredobbelte fornægtelse.⁷⁸ Kristus blev lovens fylde, fordi han var, hvad den fordrede. Han var idel kærlighed. Derfor var han lovens undergang og ende. Kierkegaard siger: "Medens Loven derfor med sin fordring blev alles Undergang, fordi de ikke vare hvad den fordrede, og kun ved den lærte Synden at kjende: saa blev Christus Lovens Undergang, fordi han var, hvad den fordrede".⁷⁹ Mennesket står selv under lovens dømmende magt og tvang til kærlighed. Derfor har han svært ved at fatte Kristi fylde af loven og dens undergang. Kristi kærlighed satte jo forargelsen, vakte misforståelsen hos omgivelserne og syntes menneskeligt talt som et bedrag. Derfor må Kristi kærlighed fastholdes af troen.⁸⁰

"Loven er det trods alle sine mange Bestemmelser dog noget Ubestemt".⁸¹ Lovens ubestemthed består i, at den - trods sine mange bestemmelser - aldrig kan indfange kærligheden, altså nå summen af det, den sigter på. Under loven sukker mennesket, fordi det kun ser fordringen, men aldrig når grænsen, hvor den bliver mildhed. Loven udhungrer. Dens bestemmelse er at borttage, at fordre og at udpine til det yderste, mens

hvis det saa skulle behage Styrelsen. Det punkt er just at elske Næsten".⁶⁸

3.2. Kristen kærlighed - evig kærlighed.

Den kristne kærlighed er i modsætning til den almindelige forkærlighed evig, uafhængig og uforanderlig. Det er den, fordi den har undergået evighedens forandring ved at blive pligt og elsker, fordi den skal elske.⁶⁹ Ligeledes er den uafhængig, fordi den har loven for sin tilværelse i selve kærlighedens forhold til det evige. Denne kærlighed kan iflg. Kierkegaard aldrig i usand forstand blive afhængig, fordi det eneste, den er afhængig af, er pligten, og pligten er det eneste frigørende. Den umiddelbare kærlighed gør derimod i det ene øjeblik et menneske frit og i det næste afhængigt.⁷⁰ følgende skema giver en god illustration af Kierkegaards tankegang:

	Umiddelbar kærlighed	Kristen kærlighed
I forhold til din elskede er du	afhængig	"fri"
I forhold til evigheden er du	"fri"	afhængig

Fri står i citationstegn, fordi mennesket altid vil være bundet af evigheden.

Fordi kærligheden er bundet af evigheden igennem lovens "skal", er den frigjort i uafhængighed. "en saadan Kjerlighed staaer og falder ikke med sin Gjenstands Tilfældighed, den staaer og falder med Evighedens Lov".⁷¹ Den kærlighed, der har undergået evighedens forandring ved at blive pligt, føler nok trang til at blive elsket, men den kan undvære, hvis det skal være, mens den dog selv vedbliver med at elske. Det betegner Kierkegaard som uafhængighed. Kærlighed kan kun være afhængig af en ting. Det er evighedens "skal". Derfor er den ikke afhængig af kærlighedens genstand. Heller ikke hvis der sker forandring med denne. Kærligheden bliver. Det er uafhængighed. "Uforanderthed er den sande Uafhængighed".⁷² Kun når kærligheden befinder sig under evighedens "skal" er den uforanderlig og uafhængig, men når den gør det, er den iflg. Kierkegaard sand.

Når kærlighedsbudet siger "du skal elske" betyder det, at kærligheden har evig gyldighed. Det betyder, at den også går ud over dødens grænse. Her siger Kierkegaard: "Og naar Evigheden siger 'Du skal elske', saa bliver det jo dens Sag at indestaae for, at det lader sig gjøre".⁷³ Af den grund er kærligheden evig frelst fra fortvivlelse gennem dette "skal". Den er evig lykkelig. Kierkegaard siger: "Den Kjerlighed, som undergik Evighedens forandring ved at blive Pligt, er ikke fritagen fra Ulykke, men den er frelst fra Fortvivlelse, i Lykke og Ulykke lige med."

den intet giver til gengæld.⁸² Loven formår ikke at frembringe den magt, der fører til livet, selvom det er livet, den peger henimod.⁸³ Derfor bliver "Loven en Skygge af det Tilkommende".⁸⁴ Man kan sammenligne med, når en kunstner udkaster en plan eller en tegning til et arbejde, men ikke med det færdige arbejde. Kierkegaard fortsætter: "Der er derfor kun eet Udkast, som er aldeles bestemt, det er Arbejdet selv, men det vil jo sige, intet Udkast er eller kan være aldeles og ubetinget bestemt. Saaledes er Loven Udkastet, Kjerligheden Fylden og det ganske Bestemte, i Kjerligheden er Loven det ganske Bestemte. Der er kun een Magt, som kan udføre det Arbejde, hvortil Loven er Udkastet, det er netop Kjerligheden".⁸⁵ Vi kan konkludere, at der ikke er nogen strid mellem loven og kærligheden. Kærligheden er summen af budet, men man når ikke fylden ved hjælp af loven. Sagt firkantet er forholdet, at loven tager, medens kærligheden giver, men det er kun kærligheden, der formår at udføre det arbejde, hvortil loven er udkastet.

Kærligheden er og bliver lovens fylde, fordi Kristus var kærlighed og hans kærlighed dens fylde. Det betyder, at er lovens fordring opfyldt, så "er Fordringen kun til i Opfyldelsen, men altsaa er den ikke til som Fordring".⁸⁶ Det er kun kærligheden, som virkelig gør loven. Kun kærlighedens svigten får loven til at rejse sig med sin fordring.⁸⁷

Det er væsentligt for Kierkegaard, at den kristne kærlighed formår at fuldkomme alle lovens bud, idet den indeholder mere end summen af alle de enkelte bud. Det menneske, der under stadig selvfornægtelse er villigt til at bøje sig for Guds vilje, opfylder på en mere fuldkommen måde Guds bud end den, som blot forsøger at holde loven efter dens bogstav. I selvfornægtelsen, hvorunder mennesket p.g.a. lovens fordring har erkendt sin skyld, er den enkelte nået til frihed i forhold til loven. Denne friheds resultat er så en større bundethed til Gud.⁸⁸ Det er umuligt at tale om lovens fylde uden på samme tid at erkende skylden, men når man har gjort det, er man sat i frihed overfor loven.

3.4. Gud som mellembestemmelsen i den kristne kærlighed.

Kierkegaard refererer til Gud som mellembestemmelsen på adskillige steder, hvor han taler om ægte næstekærlighed.⁸⁹ Han siger: "Den verdslige Viisdom mener, at Kjerlighed er et Forhold mellem Menneske og Menneske; Christendommen lærer, at Kjerlighed er et Forhold mellem: Menneske - Gud - Menneske, det er, at Gud er Mellembestemmelsen".⁹⁰ At Gud er mellembestemmelsen vil sige, at man elsker ham. At elske Gud er i sandhed at elske sig selv. At hjælpe et andet menneske til at elske Gud er at elske det andet menneske. At blive hjulpet af et andet menneske til at elske Gud er at være elsket.⁹¹ Mennesket lever i en dobbelt

fare, hvis det ikke har Gud som mellembestemmelsen. Denne er enten at elske vennen som Gud eller at blive elsket af vennen som Gud. Man skal altså passe på ikke at elske på en sådan måde, at det skader gudsforholdet. Er et kærlighedsforhold sådant, at Gud eller forholdet til Gud har været udeladt, så har dette forhold kristeligt forstået været et bedrag. Grundforståelsen ligger i det følgende: "Ethvert Menneske er Guds Liveegne, derfor tør han ikke tilhøre Nogen i Kjerlighed uden i den samme Kjerlighed at tilhøre Gud, og ikke eie Nogen i Kjerlighed, uden at den Anden og han selv i denne Kjerlighed tilhøre Gud: et Menneske tør ikke tillade, at en Anden tilhører ham saaledes, som var han denne Alt".⁹² Gud er mellembestemmelsen på den måde, at enhver skal begynde at elske sig selv for Gud. D.v.s., at han skal elske den opgave, han som Guds liveegne/tjener er sat til at udføre for at bane vej for kærligheden. For di mennesket er Guds liveegne/tjener, må kærlighedens yderste anstrengelse bestå i at hjælpe næsten til at elske Gud og selv forstå det som kærlighed at blive hjulpet til at elske Gud.⁹³

Dette udelukker på ingen måde kærligheds- og venskabsforhold, men "Kjerlighed er først bestemt som Samvittigheds-Sag, naar enten Gud eller Næsten er Mellembestemmelsen".⁹⁴ I dette citat kunne det se ud som, at næsten alene kunne være mellembestemmelsen, men såvidt vi har kunnet finde frem til, så er næsten som mellembestemmelse altid kædet sammen med Gud hos Kierkegaard. Derfor er disjunktionen her inklusiv. I kærligheds- og venskabsforhold skiller den kristne kærlighed godt nok de elskende ad i deres umiddelbare kærlighed, men det gør den i kærlighed, for at de kan elske hinanden evigt hævet over de timelige omskifteligheder her på jorden. Vi kan konkludere, at lidenskabelig elskov er eksklusiv, idet den udelukker den tredje part (enten Gud eller næsten). Den kristne kærlighed er inklusiv, idet den elsker alle.

3.5. Konklusion.

Som vi så i begyndelsen af opgaven er kærligheden iflg. Kierkegaard en gave, som Gud har skænket ethvert menneske. Den er en trang, der har boet i ethvert menneske lige fra skabelsen af. Denne trang til at udøve kærligheden er forudsætningen både for den menneskelige forkærlighed og den kristne kærlighed. Som afslutning på dette afsnit vil vi kort opsummere den kristne kærligheds kendetegn.

Den kristne kærlighed grunder sig på det tredobbelte kærlighedsbud, hvis indhold er, at mennesket har pligt til at elske. Det er etikens religiøse og sociale aspekt, der står i centrum i Kierkegaards behandling af kærlighedsbudet. Budet retter sig til det enkelte menneske. Budets tre dele skal forstås på følgende måde. Kærligheden til sig selv

er ikke selvukærlighed i almindelig menneskelig forstand, men skal forstås på den måde, at den enkelte ydmygt skal elske sin opgave som en unyttig tjener. Kærligheden til næsten er Guds mening med al menneskelig sameksistens. Endelig er der kærligheden til Gud, som er en nødvendighed for ethvert kærlighedsforholds fuldbyrdelse og tryghed. Ingen af disse tre dele kan udelades uden, at kærligheden skifter skikkelse og bliver til forkærlighed.

Den kristne kærlighed er evig, fordi den har undergået evighedens forandring ved at blive pligt. Det betyder, at den også overskrider dødens grænse. Ligeså er den uforanderlig og uafhængig, idet den ikke er afhængig af kærlighedens genstand, men kun af evighedens "du skal". Af den grund behøver den kristne kærlighed ikke at søge efter nogen at elske. Ethvert menneske er næsten og skal elskes.

Følgende citat giver en fin sammenfatning af Kierkegaards tanker om den kristne kærlighed: "Thi at elske Gud, det er i Sandhed at elske sig selv; at hjælpe et andet Menneske til at elske Gud er at elske et andet Menneske; at blive hjulpen af et andet Menneske til at elske Gud er at være elsket".⁹⁵

4. Den menneskelige forkærlighed.

Kierkegaards undersøgelser og vurderinger af den blot menneskelige opfattelse af kærligheden eller den verdslige visdoms mening om den optager megen plads i "Første Følge". Han afstår heller ikke fra en hel del polemik.⁹⁶ Denne går især på digterens beskrivelse af kærligheden. Kierkegaard bruger i bogen den menneskelige forkærlighed til at stille den kristne kærlighed i relief.

4.1. Karakteristik af den menneskelige forkærlighed.

Vi vil i dette afsnit kort fremdrage nogle af de karakteristiske sider i Kierkegaards beskrivelse af den menneskelige forkærlighed. Beskrivelsen finder oftest sted indenfor rammerne af elskov og venskab, idet de er de mest karakteristiske former for menneskelig forkærlighed. Disse relationer adskiller sig klart fra den kristne næstekærlighed, hvilket følgende citat viser: "Og om Venskab gjælder igjen hvad der gjælder om Elskov, forsaavidt ogsaa dette ligger i Forkjerligheden: at elske dette eneste Menneske fremfor alle Andre, at elske ham i Modsætning til alle Andre. Baade Elskovens og Venskabets Gjenstand har derfor ogsaa Forkjerlighedens Navn "den Elskede", "Vennen", hvilke elskes i Modsætning til hele Verden".⁹⁷ Elskov og venskab er forkærlighed, fordi det kun er den elskede eller vennen, der elskes. Genstanden for kærligheden er en enkelt, hvorimod næstekærligheden inkluderer alle. Den verdslige kærlighed betegner Kierkegaard som følelsens, driftens, tilbøje-

lighedens og lidenskabens eller kort sagt umiddelbarhedens spil af kræfter.⁹⁸

Et karakteristisk træk ved den menneskelige forkærlighed er, at den føler trang til at binde sig. Derfor sværger parterne hinanden tro-skab.⁹⁹ Problemet ved den menneskelige forkærlighed er, at den ikke sværger ved noget højere. De elskende lover hinanden, at de vil elske den anden part for evigt. Misforståelsen er iflg. Kierkegaard, at de to ved deres kærlighed sværger at ville elske hinanden for evigt, istedetfor at tilsværge hinanden kærlighed.¹⁰⁰ Årsagen til, at de elskende vil sværge hinanden tro-skab er, at kærligheden ikke, ved at blive pligt, i dybeste forstand har undergået prøven. Derfra stammer den, hvad digteren ville kalde, søde uro, der mere og mere dumdristigt vil gøre prøve. Den elskende vil prøve den elskede o.s.v., "men denne heftigt flammende lyst til at prøve, forklarer dog, at Kjerligheden sig selv er usikker".¹⁰¹

Den menneskelige forkærlighed kan forandres, fordi den ikke er grundet på det evige. Hvad der blot er til, det har bestandigt forandringen uden for sig. Den kan indtræde hvert øjeblik, det skal være. Om forandringen kom eller ej kan først afgøres ved livets afslutning. En af Kierkegaards teser er, at hvis kærligheden ikke ved forandringen vinder bestandighed, kan den ikke blive samtidig med sig selv. Det betyder, at enten er den lykkeligt uvidende om dette misforhold, eller også er den vemodig.¹⁰² En konsekvens heraf er, at lykken eksempelvis først opfattes, når den har været, og dermed bliver kærligheden vemodig. Den umiddelbare kærlighed kan også forandres til det modsatte, nemlig had. Kierkegaards definition på had er, at det er en kærlighed, der er blevet til det modsatte og er gået til grunde. Dybest "i Grunden" brænder kærligheden stadig, men flammen er hadets. Først når kærligheden er udsukt, da er hadets flamme slukket. D.v.s., at det er den samme kærlighed, der elsker og hader. Den har blot undergået en forandring. I Modsætning her-til siger Kierkegaard, at den kærlighed, som har undergået evighedens forandring, aldrig kan blive til had.¹⁰³ Men kærligheden kan også forandres i sig selv. Den kan ved selvantændelse blive til iversyge/jalousi. Den iversyge hader ikke kærlighedens genstand, tværtimod, men han ødelægger sig selv ved genkærlighedens ild, der ellers skulle lutre hans kærlighed. Et markant træk ved den iversyge er, at han elsker, som han selv bliver elsket. Den iversyge kærlighed elsker sygeligt og sammenligningsvist. Der vurderes, om den andens kærlighed nu er større end ens egen, og om han nu selv elsker forholdsmæssigt for meget. Det betyder, at den iversyge ikke tør give sig selv hen, for ikke at give for meget.

Han tør heller ikke helt tro den elskede.¹⁰⁴ Kærligheden kan også forandres fra sig selv. Den kan forandres i løbet af årene, så den afmattes i vanens lunkenhed og ligegyldighed. Det sker ved, at vanen lister sig søvndyssende ind på et menneske, og så bliver kærligheden forandret og ukendelig.¹⁰⁵ Selvom mennesket ønsker at forandre sig, kan det iflg. Kierkegaard ikke lade sig gøre, fordi han ikke ved, hvordan han skal opflamme kærligheden igen. Det betyder, at hvor fast vanen end sætter sig, så bliver den aldrig det uforanderlige, selvom mennesket bliver uforberedeligt. Det eneste, der er uforanderligt, er det evige.¹⁰⁶ Kun ved at stå under dette, kan kærligheden iflg. Kierkegaard blive beskyttet imod de forandringer, som vi har beskrevet her.

Elskov og venskab forholder sig også til lidenskab. Et markant træk ved lidenskaben er, at den kun kæmper på en måde: Enten - eller: "enten er jeg til og er det Høieste, eller er jeg slet ikke til, enten Alt eller Intet".¹⁰⁷ Lidenskaben har iflg. Kierkegaard den ejendommelighed, at den udelukker det tredie. D.v.s., at det tredie er forvirringen. At elske uden lidenskab er en umulighed. Men forskellen mellem elskov og den kristne kærlighed er lidenskabens eneste mulige evige forskel. På dette punkt støder digteren, som Kierkegaard argumenterer imod, og den kristne kærlighed sammen. De forklarer lige det modsatte. Digteren mener, at det er tåbeligt at befale kærligheden. Han tænker kun på elskov, der er begrundet på tilbøjelighed og lidenskab, hvorimod kristendommen støder tilbøjeligheden fra tronen og sætter dette "skal" i stedet.¹⁰⁸

Et karakteristisk træk ved elskov og venskab er, at de bestemmes af genstanden, hvorimod kærligheden til næsten bestemmes ved kærligheden. Næstekærligheden kendes på, at den elsker ethvert menneske. Derfor er alle forskellighederne taget bort fra genstanden. Kærlighedens genstand er uden nogen forkærlighedens nærmere bestemmelse. Men hvis "Kjerligheden kan kjendes paa og maa kjendes paa noget Andet, saa er dette Andet, i selve Forholdet, ligesom en Mistanke til Kjerligheden, at den ikke er omfattende nok og forsaavidt heller ei i evig Forstand uendelig; dette Andet er et Kjerligheden selv ubevidst Anlæg til Sygelighed. I denne Mistanke boer derfor skjult den Angst, som gjør Elskov og Venskab afhængig af sin Gjenstand".¹⁰⁹ Denne angst består i, om man nu er elskværdig nok til at bevare kærligheden. Vi kan sammen med Kierkegaard konkludere, at for elskovs og venskabs vedkommende ligger eftertrykket på genstandens særlighed. Det stemmer godt overens med, at Kierkegaard tidligere har sagt, at forkærlighed altid forholder sig til forskel.¹¹⁰ For næstekærlighedens vedkommende ligger eftertrykket derimod på trangens væsentlighed (at elske næsten).¹¹¹

I det følgende vil vi trække endnu flere sider frem af den menneskelige forkærligheds karakteristika og behandle dem grundigere, end vi har gjort her.

4.2. Den menneskelige forkærlighed som lovens fylde.

Kierkegaard siger: "Deri er nemlig Gud og Verden enige, at Kjerlighed er Lovens Fylde, Forskellen er, at Verden ved Loven forstaaer Noget, den selv hitter på".¹¹² Heraf kan vi se, at det er loven for kærlighed, der skiller den ikke kristne og den kristne kærlighed, mens der mellem alle parter er enighed om, at lovens hensigt er at fastslå kærligheden og fremme den. Kierkegaard analyserer i denne forbindelse de love, der til syvende og sidst viser sig at være ude af stand til at fastholde kærligheden som lovens fylde.¹¹³

Som tidligere nævnt anser Kierkegaard elskov og venskab som de mest markante former for menneskelig forkærlighed. Derfor har kærlighedens fuldbgyrdelse indenfor disse relationer hans interesse. Det mest betegnende for sådanne forhold finder Kierkegaard i den omstændighed, at loven for kærlighed som regel ikke transcenderer den indenbyrdes elskov og venskabet. Derimod forbliver det sædvanligvis sådan, at loven udvikler sig immanent af relationerne alene.¹¹⁴ Ethvert kærlighedsforhold har et tredobbelt indhold: Den elskende, den elskede og kærligheden. I det øjeblik kærligheden kun har sit tilhold indenfor forholdet selv, d.v.s., at Gud ikke bliver trediemand i det, så bliver loven for dets virkeliggørelse "det Gjensidige". Det betyder, at den elskende er den elskede og den elskede er den elskende.¹¹⁵ Kierkegaard er inde på noget af det samme kort forinden, hvor han betegner det, som verden ærer og elsker under navnet kærlighed som "Sammenhold i Selvkjerlighed".¹¹⁷

Hvis man bestemmer kærligheden til eksklusivt at tilhøre forholdet, så bliver loven for den nødvendigvis forkærlighed. Loven er der i en vis forstand ikke for forholdet eller uanset forholdet. Det betyder, at inden et forhold kommer i stand, kan loven for den højst eksistere som en endnu uforpligtende, urealiseret opfattelse eller mening i den moralske bevidsthed. Loven træder derfor først i kraft i og med forholdets etablering. Af den grund må kærligheden først opsøge sin genstand, for at loven kan blive til i virkeligheden og komme til at fungere.¹¹⁸ Det betyder, at elskov og venskab, som de er skitseret her, bliver forkærligheden mellembestemmelsen, eller sagt på en anden måde, kærligheden som det tredie moment i den i sig selv neutrale beskrivelse af ethvert kærlighedsforholds trehed som: Den elskede, den elskende og kærligheden. Kærligheden bliver taget til fange og konverteret til forkærlighed efter sit væsen. I elskovs- og venskabsforhold gør kærligheden

forskel mellem mennesker, dels fordi den mobiliserer naturbestemmelserne, som er drift og tilbøjelighed,¹¹⁹ og dels fordi den lader sig bestemme af genstanden. Treheden i kærlighedsforholdet er på vej imod opløsning. Hævdes dette synspunkt på kærligheden alligevel som legitimt, må følgende indrømmelse gøres,¹²⁰ at den har "den Ufuldkommenhed, at der er to Spørgsmaal og forsaavidt ogsaa nogen Tvetungethed: der er først Spørgsmaal om Gjenstanden og saa om Kjerligheden, eller der er dog baa- de Spørgsmaal om Gjenstanden og Kjerligheden".¹²¹

Som konklusion på dette afsnit passer følgende citat af Kierkegaard udmærket: "Deri er nemlig Verden (forsaavidt denne dog er forskellig fra hvad vi have kaldet "Daarskaben") og Gud, verdslig Viisdom og Christendommen enige, at der er en Lov, som Kjerligheden skal opfylde, for at være Kjerlighed, men de ere uenige om, hvilken Loven er, og denne Uenighed er en uendelig Forskjel".¹²² Den lov, som den menneskelige forkærlighed er fylden af, er en lov, den selv danner. Fordi mennesket selv udpeger genstanden for sin kærlighed, så tager kærligheden omgængende forkærlighedens skikkelse og danner sin lov derefter. Forkærligheden kan imidlertid aldrig nå kærligheden som lovens fylde, idet den bevidst eller ubevidst er behersket af selvrådighed, d.v.s. vilkårlighed, som netop manifesterer sig i valget af kærlighedens genstand.¹²³ Vilcårlighed og fylde udelukker hinanden, idet det vilkårlige, når det er udgangspunktet, ikke kan være en bestemmelse af det evige eller det ubetingede.¹²⁴ Derfor kan kærligheden i menneskelig forstand aldrig blive fylden af loven i kristelig forstand.

4.3. Forkærlighed = selvkærlighed.

Kierkegaard siger: "Og om Venskab gælder igjen hvad der gælder om Elskov, forsaavidt ogsaa dette ligger i Forkjerligheden: at elske dette eneste Menneske fremfor alle Andre, at elske ham i Modsætning til alle andre".¹²⁵ Elskov og venskab er forkærlighed, fordi de udelukker den tredje part. Kierkegaard siger, at kristendommen har en mistanke til elskov og venskab, fordi forkærlighed i lidenskab eller lidenskabelig forkærlighed, som han tidligere er kommet frem til, at elskov og venskab er, er en anden form for selvkærlighed.¹²⁶ Baggrunden for dette finder vi i følgende resonnement, der alene henvender sig til den sunde fornuft og indeholder både filosofiske og psykologiske elementer: "Lige saa selvsk Selvkjerligheden slutter sig om dette eneste "Selv", hvorved den er Selvkjerlighed, lige saa selvsk slutter Elskovens lidenskabelige Forkjerlighed sig om denne eneste Elskede, og Venskabets lidenskabelige Forkjerlighed sig om denne eneste Ven. Den Elskede og Vennen kaldes derfor, mærkeligt og dybsindigt nok, det andet Selv, det andet

Jeg - thi Næsten er det andet Du eller ganske nøagtigt Ligelighedens Trediemand. Det andet Selv, det andet Jeg. Men hvori ligger Selvkjerlighed? Den ligger i Jeget, i Selvet. Skulle saa ikke ogsaa Selvkjerligheden stikke i at elske det andet Jeg, det andet Selv? Sandeligen, man behøver ikke at være nogen stor Menneskekjender for ved Hjælp af dette Spøer at gøre for Andre betænkelige og for En selv ydmygende Opdagelser betræffende Elskov og Venskab. Den Ild, der er i Selvkjerligheden, er Selvantændelse, Jeget antænder sig ved sig selv; men i Elskov og Venskab, digterisk forstaaet, er ogsaa Selvantændelse. Sandt nok, man siger, at det kun er stundom og da sygeligt, at Iversygen viser sig; men deraf følger ikke, at den ikke i Grunden altid er i Elskov og Venskab. Prøv det, anbring mellem den Elskende og den Elskede som Mellembestemmelsen Næsten, man skal elske; anbring mellem Ven og Ven som Mellembestemmelse Næsten, man skal elske: og Du skal Øieblikkeligt see Iversygen".¹²⁷ Kierkegaard siger et andet sted, at hedenskabet mener, at selvkærlighed er afskyeligt, men elskov og venskab, som er forkærlighed, derimod er den sande kærlighed. Herimod siger han, at kristendommen har vist på en helt anden måde, hvad kærlighed er. Selvkærlighed og lidenskabelig forkærlighed er et, men kærlighed til næsten er derimod kærlighed.¹²⁸ Elskov og venskab bliver forkærlighed og dermed selvkærlighed, når Gud elsker næsten ikke er mellembestemmelsen. Når man elsker den eneste ene eller den eneste ven, da er kærligheden eksklusiv. Derfor kalder Kierkegaard den elskede eller vennen for det andet selv. Men i kærligheden til næsten er Gud mellembestemmelsen, og når mennesket elsker Gud højere end alt, så elsker det ogsaa næsten og næsten i ethvert menneske. At de to elskende i elskov og venskab bliver et selv, et jeg, er kun forklarligt, fordi der i forkærligheden er indeholdt naturbestemmelse (drift og tilbøjelighed) og selvkærlighed. Den kærlighed, hvori Gud er mellembestemmelsen, betegner Kierkegaard som Åndens kærlighed. Den borttager al naturbestemmelse og selvkærlighed. Derfor kan kærligheden til næsten ikke gøre mennesket til et med næsten i et forenet selv. Den er Åndens kærlighed. To ånder kan aldrig blive til et selv i selvsk forstand. I elskov og venskab elsker de to hinanden i kraft af lighed eller forskellighed. Derfor kan ingen af de to i selvsk forstand blive et selv. Ingen af dem er endnu i sig selv Åndens bestemmelse af "Selv" og har ikke lært kristeligt at elske sig selv.¹²⁹ Kierkegaard kan derfor sige: "I Elskov er Jeg'et sandselig-sjelelig-aandelig bestemt, den Elskede en sandselig-sjelelig-aandelig Bestemmelse; I Venskab er Jeg'et sjelelig-aandelig bestemt, Vennen en sjelelig-aandelig Bestemmelse; kun i Kjerlighed til Næsten er det Selv, som elsker, reent aandeligt be-

stemmet som Aand, og Næsten en reen aandelig Bestemmelse".¹³⁰ I den elskede eller vennen elskes ikke næsten, men det andet jeg, eller det første jeg endnu engang endnu højere.

Vi kan konkludere, at forkærlighed er en anden form for selvkærlighed. Kendetegnene herpå er jalousi/iversyge, hvis næsten indsættes som mellembestemmelse. Denne selvkærlighed adskiller sig klart fra den, der kræves i det tredobbelte kærlighedsbud, idet den er egoistisk, søger sit eget og udelukker Gud og næsten. I den kristne kærlighed er det at elske sig selv derimod at elske sig selv på den rette måde, hvilket indebærer, at man bliver næste for sine medmennesker og elsker de mennesker, man ser.

4.4. Konklusion: Den kristne kærlighed contra den menneskelige forkærlighed.

Beskrivelsen af den menneskelige forkærlighed viser, at der er store forskelle mellem den og den kristne kærlighed. Vi vil nu fremdrage nogle af disse forskelle.

Trangen til at vise og til at modtage kærlighed er iflg. Kierkegaard et fællesmenneskeligt grundvilkår. Ethvert menneske har fået skænket kærligheden. Men den kan, som vi har set, ytre sig på forskellige måder. Den kristne kærligheds grundbestemmelse er det tredobbelte kærlighedsbud, hvor mennesket befales til at elske Gud, sig selv og næsten. Det betyder, at den kristne har pligt til at elske næsten, som ikke kun er et enkelt menneske, som man har en særlig sympati for, men er derimod ethvert menneske. Den menneskelige forkærlighed bestemmes derimod af kærlighedens genstand. Den elsker et enkelt menneske, den elskede eller vennen, med en lidenskabelig forkærlighed.

Den kristne kærlighed er evig. Den elsker selv ud over dødens grænse. Det kan den, fordi den har undergået evighedens forandring. Det betyder, at den er uafhængig af kærlighedens genstand og den er uforanderlig. Den menneskelige forkærlighed sværger aldrig ved noget højere. Den sværger kun ved kærligheden. Derfor har den trang til at binde sig. Ligeledes har den lyst til at gøre prøve. Den vil prøve den elskede. Den kristne kærlighed føler nok trang til at blive elsket, men den kan undvære, hvis det skal være, mens den selv vedbliver med at elske. Det er iflg. Kierkegaard den sande uafhængighed. Derfor er den ikke afhængig af kærlighedens genstand. Heller ikke hvis der sker forandring med den. Den menneskelige forkærlighed kan derimod forandres, idet den ikke har undergået den grundlæggende forandring, som er evighedens. Derfor kan den være vemodig, og den kan forandres til had, ligesom jalousien og vanen kan komme ind over den.

Et fællestrek ved de to typer kærlighed er, at de begge er lovens fylde. Loven for den kristne kærlighed er det tredobbelte kærlighedsbud, som er det grundlag kærligheden har hvilet på fra begyndelsen. Forskellen mellem loven for den kristne kærlighed og for forkærligheden er, at verden ved loven forstår noget den selv hitter på. Loven for kærlighed er altså det, der skiller den ikke kristne og den kristne kærlighed. For den menneskelige forkærlighed får det den konsekvens, at hvis man bestemmer kærligheden til eksklusivt at tilhøre forholdet, så bliver loven for den forkærligheden. Forkærligheden kan imidlertid aldrig nå kærligheden som lovens fylde i kristen forstand, fordi den bevidst eller ubevidst er behersket af selvrådighed, d.v.s. vilkårlighed, som netop manifesterer sig i valget af kærlighedens genstand. I den kristne kærlighed er kærligheden lovens fylde, fordi Kristus var kærlighed og hans kærlighed dens fylde. Det er kun kærligheden, der virkeliggør loven. Fordi Kristus har opfyldt den, opfylder det menneske, der i selvfornægtelse er villigt til at bøje sig for Guds vilje, på en mere fuldkommen måde loven, end den der trækker efter dens bogstav.

Kierkegaard går så langt som til at betegne forkærlighed som selvkærlighed. For lige så selvisk som selvkærligheden slutter sig om det eneste selv, lige så selvisk slutter elskovens og venskabets lidenskabelige forkærlighed om den eneste elskede eller vennen. Den elskede eller vennen bliver det andet "Jeg". Selvkærlighedens kendetegn er jalousi og eksklusivitet. Den kristne kærlighed kender derimod ikke til selvkærlighed, idet det at elske sig selv her indebærer, at man bliver næste for sine medmennesker. I den menneskelige forkærlighed er der ikke plads til nogen mellembestemmelse, hverken Gud eller næsten. For at elske næsten på den rette måde må Gud være mellembestemmelsen. Det er han på den måde, at enhver skal begynde at elske sig selv for Gud. Det betyder igen, at man skal elske den opgave, han har sat en til, nemlig at bane vej for kærligheden. For at kærligheden er ægte kristen, må ingen af kærlighedsbudets tre dele udelades. Så skifter kærligheden skikkelse og bliver forkærlighed. Kærligheden til Gud er en nødvendighed for ethvert kærlighedsforholds fuldbgyrdelse og tryghed. Derfor er kærligheden til Gud nr. et i den kristne kærlighed, men herudaf springer kærligheden til sig selv og næsten.

Til sidst vil vi prøve at sætte kendetegnene for de to typer kærlighed op i følgende skema, således at forskellene klart vil fremgå.

Kristen kærlighed	Menneskelig forkærlighed
Elsker Gud	Elsker sig selv
Elsker næsten	Elsker den elskede
Bestemmes af pligten	Bestemmes af genstanden
Evig	Ophører ved forholdets afslutning
Uforanderlig og uafhængig af sin genstand	Foranderlig og afhængig af sin genstand
Elsker alle uden forskel. Kærligheden er inklusiv.	Elsker kun den elskede eller venen. Kærligheden er eksklusiv.
Gud er subjekt i kærligheden.	Mennesket selv er subjekt.

5. Afviser kristendommen elskov og venskab?

Det ligger snublende nært at antage, at relationer som venskab og elskov iflg. Kierkegaard ikke hører hjemme indenfor kristendommen. I det følgende vil vi skitsere Kierkegaards holdning til dette spørgsmål.

At man skal elske næsten får langt fra den konsekvens, at man skal ophøre med at elske venen eller den elskede. Det ville være en modsigelse, idet næsten jo er alle mennesker. Derfor kan intet menneske være udelukket. Næsten skal ikke elskes i modsætning til den elskede eller venen. Det er iflg. Kierkegaard forskruet forkærlighed. På den anden side skal mennesket være opmærksomt på, at det ikke føres ind i selvkærlighedens snare. For jo mere kærligheden slutter sig om et eneste menneske, jo længere er den fra at elske næsten. Derfor formaner Kierkegaard på følgende måde: "Du Mand, før ikke Din Hustrue i den Fristelse, over Dig at glemme at elske Næsten; Du, Hustrue, før ikke Din Mand i denne Fristelse".¹³¹ Af dette ser vi, at Kierkegaard ikke har noget imod, at mennesket gifter sig og har venner, men for at forholdet kan være indenfor den kristne kærligheds ramme og undgå at blive forkærlighed, må næstekærligheden være der som en stadig understrøm, d.v.s., at "hvad der er det evig Tilgrundliggende maa ogsaa ligge til Grund i enhver Yttring af det Særlige".¹³² Kærligheden til næsten må altså være det grundlæggende i ethvert kærlighedsforhold, hvadenten det gælder ægteskab eller almindeligt venskab. Det fremgår klart af følgende: "Den Christne maa gjerne gifte sig, gjerne elske sin Hustrue, især saaledes som han skal elske hende, gjerne have en Ven og elske sit Fødeland; men dog skal der i alt dette være en Grund-forstaaelse mellem ham og Gud i det Christelige, og dette er Christendom".¹³³ Denne grundforståelse indebærer, at ethvert kærlighedsforhold får et tredje led eller en mellembestemmelse,

som vi tidligere har været inde på, nemlig Gud eller næsten. Hvor et elskovs- eller venskabsforhold er eksklusivt, er det forkærlighed, men hvor Gud er mellembestemmelsen, da bliver det iflg. Kierkegaards tankegang inklusivt og er dermed indenfor den kristne kærligheds ramme. At Kierkegaard også regner med elskovs- og venskabsforhold indenfor den kristne kærlighed betyder, at hans kærlighedsbegreb, som kan synes stærkt teoretisk, nu får en vending så det bliver menneskeligt og realistisk.

Grundlæggende for kærligheden er, at dens dybde og intensitet i forholdet til det andet menneske helt og holdent afhænger af kærligheden til Gud.¹³⁴ Det er iflg. Kierkegaard grundpillen i den kristne kærlighed. Om denne sammenhæng siger han: "Mennesket skal begynde med at elske den Usynlige, Gud, thi herved skal han selv lære, hvad det er at elske; men det, at han saa virkeligen elsker den Usynlige, skal netop kjendes paa, at han elsker den Broder, han seer; jo mere han elsker den Usynlige, jo mere vil han elske de Mennesker, han seer".¹³⁵

6. Noter.

1./Paul Müller s. 15. 2./Kjerlighedens Gjerninger s. 9. Forkortes herefter til K.G.. 3./K.G. s. 22. 4./K.G. s. 52. 5./Müller s. 19. 6./Op cit. s. 20. 7./Op cit. s. 26. 8./K.G. s. 130. 9./Müller s. 21. 10./Op cit. s. 22. 11./K.G. s. 150. 12./K.G. s. 150. 13./Müller s. 23 og K.G. s. 150. 14./Joh. 21., 15 f.f.. 15./K.G. s. 154 og 126. 16./Müller s. 24. 17./Nordentoft "Kierkegaards Psykologi" s. 475 og 481. 18./K.G. s. 216. 19./Müller s. 24. 20./K.G. s. 146. 21./K.G. s. 12. 22./K.G. s. 15 og Müller s. 25. 23./K.G. s. 11. 24./K.G. s. 15. 25./K.G. s. 18. 26./Müller s. 26. 27./K.G. s. 66. 28./Müller s. 32. 29./K.G. s. 30. 30./K.G. s. 25. 31./Se Outka s. 46. 32./K.G. s. 25 f. 33./K.G. s. 30. 34./Gregor Malantschuk s. 141. 35./Op cit. s. 139. 36./K.G. s. 28. 37./Malantschuk s. 139. 38./K.G. s. 28. 39./Malantschuk s. 146. 40./K.G. s. 26 f.. 41./K.G. s. 49. 42./Müller s. 34. 43./Jvf. K.G. s. 65. 44./"Sædelig" betyder hos Kierkegaard den udadvendte handling, som er modsat inderligheden, der har sit tyngdepunkt i det skjulte. (Malantschuk s. 141). 45./K.G. s. 55 f.. 46./K.G. s. 28. 47./K.G. s. 82. 48./K.G. s. 27. 49./Müller s. 34. 50./K.G. s. 64. 51./K.G. s. 64. 52./K.G. s. 62. 53./K.G. s. 75. 54./K.G. s. 60. 55./K.G. s. 129. 56./Müller s. 34. 57./Jvf. K.G. s. 124 f.. 58./K.G. s. 49. 59./Malantschuk s. 147. 60./K.G. s. 77. 61./K.G. s. 61. 62./Malantschuk s. 147. 63./K.G. s. 138. 64./K.G. s. 156 f.. 65./K.G. s. 156. 66./K.G. s. 156. 67./K.G. s. 143 og Müller s. 35 f.. 68./K.G. s. 87. 69./K.G. s. 43. 70./K.G. s. 43. 71./

K.G. s. 43. f.. 72./K.G. s. 44. 73./ K.G. s. 46. 74./K.G. s. 47. 75./
 Müller s. 37. 76./ K.G. s. 100. 77./K.G. s. 168. 78./ K.G. s. 163. 79./
 K.G. s. 100. 80./K.G. s. 111 f. og Müller s. 37 f.. 81./K.G. s. 104
 82./K.G. s. 106. 83./Müller s. 38. 84./K.G. s. 105 og Kol. 2., 17. 85./
 K.G. s. 105. 86./ K.G. s. 100. 87./ Müller s. 39. 88./Malantschuk s.
 142. 89./Outka s. 52. 90./K.G. s. 107. 91./K.G. s. 107. 92./K.G. s. 108.
 93./Müller s. 35. 94./K.G. s. 140. 95./K.G. s. 107. 96./Müller s. 27.
 97./K.G. s. 25. 98./K.G. s. 30. 99./K.G. s. 34. 100./K.G. s. 36. 101./
 K.G. s. 38. 102./K.G. s. 36 f.. 103./ K.G. s. 39. 104./K.G. s. 40.
 105./K.G. s. 41. 106./K.G. s. 41 f.. 107./K.G. s. 50. 108./K.G. s. 54 f.
 109./K.G. s. 70. 110./K.G. s. 66. 111./K.G. s. 70. 112./K.G. s. 127.
 113./Müller s. 27. 114./Op cit. s. 27 f.. 115./K.G. s. 120. 116./ K.G.
 s. 120. 117./K.G. s. 119. 118./Müller s. 28. 119./K.G. s. 60. 120./
 Müller s. 28. 121./K.G. s. 69. 122./K.G. s. 107. 123./Se K.G. s. 59.
 124./Müller s. 30. 125./K.G. s. 25. 126./K.G. s. 57. 127./K.G. s. 58.
 128./K.G. s. 57. 129./K.G. s. 60 f.. 130./K.G. s. 61. 131./K.G. s. 65
 132./K.G. s. 138. 133./K.G. s. 142. 134./Malantschuk s. 149. 135./ K.G.
 s. 156.

Litteraturliste.

Kilde:

Søren Kierkegaard:

Kjerlighedens Gjerninger
 Kbh. 1962 (Teksten hentet fra
 S.V. 3. udg. 1-20)
 Hele bogen

369 sider

Litteratur:

Gregor Malantschuk:

Fra Individ til den Enkelte
 Kbh. 1978
 p. 135-159

25

Paul Müller:

Kristendom, etik og majeu-
 tik i Søren Kierkegaards
 "Kjerlighedens Gjerninger"
 Kbh. 1976
 Hele bogen

75

Gene Outka:

Agape. An Ethical Analysis
 Yale Publications in Religion 17
 New Haven and London 1972
 p. 1-54 og 257-312

101

Johs. Sløk:

Kierkegaard
 Kbh. 1976
 Hele bogen

95

Johs. Sløk:

Kierkegaard - humanismens
 tænker.
 Kbh. 1978
 Hele bogen

233

Sider i alt

898